

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

¹⁰ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1990. – С.29-30.

¹¹ Отрешко В.М. Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья //

Ольвийские древности: сборник научных трудов памяти Валерия Михайловича Отрешко (1949–1999). – К., 2009. – С. 28-37.

¹² Русяева А.С. Указ. соч.

М. Є. Домановська (Харків)

**ВИЗАНТИНІСТИКА В ПРАЦЯХ І НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ
ЮРИСТІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(середина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Зародження візантиністики як науки та предмету викладання на теренах Східної Європи розпочалося в середині ХІХ ст. під впливом як загальних процесів, спільних для гуманітарних наук, так і з огляду на особливе значення візантійського спадку в культурі та державотворчих традиціях східних слов'ян.

Становлення візантиністики як окремого напрямку наукового знання, науки та університетської дисципліни в Російській імперії передбачало поряд із постійним збагаченням наукових відомостей про візантійське минуле формування окремих елементів дисциплінарної інфраструктури. Розширювалося коло загальних та спеціальних навчальних курсів, мали місце спроби створення візантинознавчих кафедр, формувалися наукові школи, створювалися фахові часописи, візантійська тематика була предметом уваги на наукових форумах. У такому напрямі відбувався і розвиток візантиністики в українських землях Російської імперії, зокрема у Харківському університеті, який і сьогодні має потужну візантинознавчу школу.

Окрему групу дослідників візантійської тематики у Харківському університеті становили викладачі юридичного факультету, які зверталися до проблем історії держави і права Візантії у наукових студіях та у значному колі навчальних дисциплін. Візантійський матеріал був присутній в курсах з історії руського права, римського права, історії слов'янських законодавств, а також церковного законодавства¹.

Основою юридичної освіти в Росії було римське право, що цілком відповідало загальноєвропейським тенденціям, поступовому долученню Російської імперії до «континентальної» правової сім'ї, базованої на французькій системі кодексів доби Наполеона I Бонапарта². Поряд із дотриманням загальноєвропейським традиціям розвитку юриспруденції, університетська юридична освіта в

Росії мала суто державні завдання, що полягали передусім у підготовці фахівців, здатних продовжити масштабну роботу з кодифікації вітчизняного законодавства, виконувати поточну роботу в галузі судочинства, адвокатської діяльності, розуміти основи внутрішньої та міжнародної політики імперії. Подібно до історичної науки, в якій панувала державницька концепція М. Карамзіна та С. Соловйова, центральним елементом юриспруденції у Російській імперії стало державне право, що мало всіляко стверджувати авторитет самодержавства³.

У порівнянні з Статутом 1835 р., за яким фундаментальні юридичні дисципліни, у тому числі й історія права, викладалися лише за кафедрами енциклопедії права та римського права, Статут 1863 р. розширив коло історико-правничих дисциплін. Були додатково засновані кафедри історії російського права, історії слов'янських законодавств, історії найважливіших іноземних законодавств, а також церковного законодавства⁴. Проте через брак фахівців у Харківському університеті кафедри нерідко залишалися вакантними, а кафедра історії слов'янських законодавств так і не була відкрита⁵. Окрім юридичних дисциплін, для майбутніх правознавців викладалися курси всесвітньої та російської історії, які вважалися додатковими і читалися представниками історико-філологічного факультету⁶.

За кафедрою римського права, окрім аналізу пам'яток ранньовізантійського законодавства у курсі історії римського права, передбачалося викладання курсу візантійського законодавства⁷, проте через брак фахівців ця дисципліна у російських університетах була рідкістю. Історію римського права у Харківському університеті від середини XIX ст. викладали О. Міцкевич (1838–1858), Й. Кеніг (1858–1861), А. Стоянов (1887–1902)⁸. Втім, окремі відомості про звернення до пам'яток візантійського законодавства збереглися лише у біографії Л. Загурського, який викладав історію римського права впродовж 1875–1912 рр. Його курс передбачав значне навчальне навантаження від шести до дванадцяти годин на тиждень, половина якого відводилася на «читання та пояснення найважливіших місць» із зводу римського права, створеного за візантійського імператора Юстиніана. Як правило, уривки відповідали тематиці лекційних занять⁹. Окрім Л. Загурського, курс історії римського права з практичними заняттями наприкінці XIX ст. викладали С. Ніконов та В. Фон-Зелер¹⁰.

Питання рецепції візантійського права у Київській та Московській державі розглядалися у навчальних курсах за кафедрою російського права. У Харківському університеті така кафедра,

заснована відповідно до статуту 1863 р., залишалася вакантною до призначення І. Дитятіна в січні 1879 р.¹¹ Вчений був знаним професором Демидівського юридичного ліцею у Ярославлі, доктором державного права, проте його наукові інтереси зосереджувались переважно на історії права Московської держави, а зміст курсів лекцій з історії російського права до XVI ст. у Харківському університеті залишився невідомим. Навчальний курс, що передбачав виклад проблеми впливу візантійського права на давньоруське, І. Дитятін читав для студентів першого та другого курсу із значним навантаженням від трьох до шести годин на тиждень впродовж 1879–1887 рр. до свого звільнення з університету через політичну неблагонадійність¹².

За Статутом 1884 р. на юридичних факультетах було ліквідовано кафедри історії слов'янських законодавств та історії найважливіших іноземних законодавств, а дисципліни частково розподілено між кафедрами державного та міжнародного права, також було перейменовано кафедру церковного законодавства на кафедру церковного права¹³.

На кафедрі історії руського права впродовж останньої чверті XIX ст. працювали фахівці з давньослов'янського та давньоруського права І. Собєстіанський (1887–1895) та О. Загоровський (1880–1910(?)). Курс історії руського права передбачав п'ять або вісім годин на тиждень, з яких відповідно дві та чотири години відводилися на практичні заняття, де вивчалися пам'ятки права Давньої Русі та Московської держави, а також визначався ступінь рецепції в них візантійського законодавства. Після смерті І. Собєстіанського цей курс тимчасово викладав професор кафедри державного права М. Куплеваський, а з 1897 р. на кафедру історії руського права було призначено М. Максимейка¹⁴, фахівця з давньоруського та литовського права, який викладав загальний курс з історії руського права¹⁵, історію руського цивільного права, історію руського державного права¹⁶ у Харківському університеті до 1918 р.¹⁷

Значну візантиністичну складову мав курс церковного права, який від початку 40-х рр. XIX ст. читався у духовних академіях професорами богослов'я. У 60-х рр. XIX ст. відбувся поступовий перехід церковного права із комплексу богословських наук до юридичних¹⁸, у навчальних планах університетів ця дисципліна увійшла до числа обов'язкових для студентів-юристів одночасно із заснуванням кафедри церковного законодавства за Статутом 1863 р.¹⁹ Нагальною проблемою залишалася нестача кадрів спеціалістів-юристів,

тому нерідко кафедри продовжували заміщуватися особами з богословською освітою²⁰.

У дослідженнях російських церковних істориків та юристів²¹ переважали студії з права православної церкви, в яких передусім визначалося коло джерел церковного права, а також ступінь рецепції пам'яток візантійського церковного законодавства в Давній Русі, Московській державі та у Російській імперії. Отже, фахова підготовка спеціалістів із цієї дисципліни вже у другій половині XIX ст. потребувала, окрім суто юридичної та богословської підготовки, володіння новогрецькою мовою, знайомства з візантійськими джерелами та історією.

Провідним спеціалістом юридичного факультету Харківського університету в галузі церковного права був М. Остроумов (1847–1920?), випускник Московської духовної академії (МДА), де на ранньому етапі наукової кар'єри вчений вивчав і викладав історію філософії та психологію. Студії з церковного права науковець розпочав вже у Харківському університеті, куди був призначений 1887 р. Окрім читання лекцій з курсу церковного права, М. Остроумов проводив і практичні заняття, що передбачали «читання та коментування пам'яток, аналіз збірників церковного права та повідомлення необхідних відомостей з історії церкви». Основним науковим досягненням вченого став згаданий фундаментальний навчальний посібник із православного церковного права, за який автору було присуджено ступінь доктора²². М. Остроумов здійснив систематизацію пам'яток церковного права, у тому числі й візантійського, детально проаналізував особливості науки церковного права і вперше в історіографії запропонував періодизацію вивчення церковного права в Російській імперії, яка не втратила актуальності до сьогодні. Професор кафедри класичної філології Харківського університету Я. Денисов (1862–1919) зазначав, що М. Остроумов у питанні впливу візантійської традиції на становлення російської державності дотримувався концепції провідних вітчизняних візантиністів В. Васильєвського, Ф. Успенського, О. Павлова, а також особливо наголошував на його тезі про православну церкву як основного провідника візантійської культури в Росії²³.

Таким чином, звернення до візантійської проблематики на юридичному факультеті передбачали курси російської та всесвітньої історії, які студенти-юристи слухали нерідко разом із студентами історико-філологічного факультету, історико-правничі дисципліни, зокрема історія російського права, історія римського права, а також курс церковного законодавства. Завдання підготовки студентів обох

факультетів мали спільні риси, які полягали у пропагуванні ідеї щодо провідної ролі Російської імперії у слов'янському світі, ствердженні авторитету самодержавства, наголошенні на наслідуванні Московською державою візантійського спадку, і мали на меті сприяти розумінню студентами підвалин політичного курсу Росії середини XIX – поч. XX ст

¹ Зипунникова Н.Н. Правовое регулирование испытаний в университетских комиссиях: (из истории российской образовательной политики конца XIX – начала XX в.) // Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право. – Ижевск, 2012. – Вып. 1. – С. 98–104.

² Про історіографію проблеми рецепції римського права у Російській імперії див., наприклад: Карцов А.С. Римское право как учебная дисциплина в представлениях русских консерваторов конца XIX – начала XX в. // Jus Antiquum. Древнее право. – 2003. – № 1 (11). – С. 73–92; Летяев В. А. Восприятие римского наследия российской наукой XIX – начала XX вв. – Волгоград, 2002.

³ Багалій Д.І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалій Д.І. Вибрані праці: у 6 т. Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / За ред. В. В. Кравченка. – Х., 1999. – С. 131; Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования: (1805–1905). – Х., 1906. – С. 286–287.

⁴ Общий устав Императорских Российских Университетов 1863 г. // ЖМНП. – 1863. – № 7. – С. 27; Томсинов В. А. Подготовка и проведение университетской реформы 1863 года // Университетская реформа 1863 года в России. – М., 2012. – С. 115; Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалей; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – С. 64.

⁵ Юридический факультет.... – С. 66–67, 75.

⁶ Там же. – С. 111.

⁷ Общий устав Императорских Российских Университетов 1863 г. – С. 27.

⁸ Юридический факультет... – С. 171–179.

⁹ Загурский Л. Н. Элементарный учебник римского права: общая часть. Вып. 1 / 3-е изд., испр. и доп. – Х., 1897; Загурский Л.Н. Элементарный учебник римского права: общая часть. Кн. 3 / 2-е изд., испр. и доп. – Х., 1898; Загурский Л.Н. Элементарный учебник римского права: пособие к лекциям: особенная часть. Кн. 2. – Х., 1897; Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. – С. 115, 181–182.

¹⁰ Юридический факультет.... – С. 183, 184.

¹¹ Куплеваский Н. Иван Иванович Дитятин // Записки Харьковского университета. – Х., 1893. – Кн. 1. – С. 53–58.

¹² Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1880–1881 академический год. – Х., 1880. – С. 18; Обзорение преподавания предметов и практических занятий в Императорском Харьковском университете на первое полугодие 1885–1886 академического

года. – Х., 1885. – С. 23; Багалій Д. І. Автобіографія. – С. 112–113;

Юридический факультет... – С. 233–234.

¹³ Общий Устав Императорских Российских Университетов 1884 г. // ЖМНП. – 1884. – № 9. – С. 41.

¹⁴ Юридический факультет... – С. 123, 235.

¹⁵ Максимейко Н.А. Лекции по истории русского права. – Х., 1904.;

Максимейко Н.А. Лекции по истории русского права, читанные в 1902–1903 acad. году. – Х., 1902–1903.

¹⁶ Максимейко Н.А. Лекции по истории русского государственного права. – Х., 1907; Максимейко Н.А. Лекции по истории русского государственного права. – Х., 1910.

¹⁷ Скакун О.Ф. Историческая школа права на Украине // Проблемы правоведения. – 1988. – Вып. 49. – С. 46–51; Скакун О.Ф. М.О. Максимейко як історик права // Проблеми правознавства. – 1972. – Вип. 21. – С. 120–128; Скакун О.Ф. Максимейко М. О. // УІЖ. – 1970. - № 7. – С. 119–121.

¹⁸ Дорская А.А. Церковное право в системе права Российской империи конца XVIII – начала XX вв. : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2008. – С. 5.

¹⁹ Общий устав Императорских Российских Университетов 1863 г. // ЖМНП. – 1863. – № 7. – С. 27; Дорская А. А. Церковное право в системе юридического образования России конца XVIII – начала XX вв. // Правоведение. – 2005. - № 3. – С. 216–217.

²⁰ Дорская А.А. Церковное право в системе юридического образования... – С. 218; Остроумов М. А. Введение в православное церковное право. Т. 1. Ч. 1 : Очерки православного церковного права. — Х., 1893. – С. 95.

²¹ Цыпин В.А. Церковное право. – М., 1994. – С. 15–19.

²² Остроумов М. А. Введение в православное церковное право. Т. 1. Ч. 1;

Денисов Я.А. Профессор Харьковского университета М. А. Остроумов: (по поводу тридцатилетия его педагогической и ученой деятельности). – Х., 1906;

Дорская А.А. Харьковская школа православного церковного права в Российской империи: М.А. Остроумов и Е.В. Темниковский / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pglu.ru/science/researches/rnii-gorbunov/teod/2011/aadorskaja.pdf>; Юридический факультет... – С. 268–269.

²³ Денисов Я.А. Профессор Харьковского университета М.А. Остроумов: (по поводу тридцатилетия его педагогической и ученой деятельности). – Х., 1906. – С. 20–21.